

Мурзаходжаев Қуаныш Мәдиұлының «6D020300 – Тарих» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында Қазақстандағы джадидтердің мәдени-ағартушылық қызметі» тақырыбындағы диссертациясына

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы жәдидшілдік идеясының Қазақ даласының әлеуметтік-мәдени және саяси даму үдерісіне ықпалы мәселесі тарих ғылымы тұрғысынан зерттеліп отыр. Сонымен қатар, жәдидшілдікті зерттеудің теориялық-методологиялық, тарихнамалық аспектілері мен Қазақ даласында ашылған жаңа әдістік мектеп-медреселер жұмысының бағыты, қазақ жәдидшілдерінің саяси көзқарастары мен ұстанымдары қарастырылған.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін етек-жеңін жинап, өткені мен келешегін саралап, болашаққа бағдар жасауға мүмкіндік алды. Қылышынан қан тамған Кеңестік заманда ұлттық тарихқа қатысты мәселелерге бұғаттар қойылып, сол күйінде жабық қала берді, не сол уақыттың икеміне орай бұрмаланылды. Осындай тақырыптардың бірі – мұсылмандық, реформаторлардың мәдени-ағартушылық қозғалысы. Қазіргі кезеңде қоғамдық ғылымдар саласында қоғамның өткені мен болашақтағы әлеуметтік, мәдени және саяси дамуы мәселелеріне қызығушылық артып отыр. Сондықтан да XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезінде Қазақ даласында таралған ағартушылық қозғалыс жәдидшілдікті (арабтың «джадид» – «жаңа» деген сөзінен алынған) жаңа көзқарас тұрғысынан қарастырумен зерттеу жұмысының өзектілігі айқындалады. Тақырыптың бүгінгі таңдағы өзектілігі қоғамдық қозғалыстар тарихы саласындағы ғылыми тұжырымдарды толықтырудың қажеттілігімен анықталады. Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарында отарлық езгіге қарсы әлеуметтік-саяси күштің қалыптасуы, ұлттық бірлікті сақтау идеясының туындауы және ұлттық сана-сезімнің оянуына арналған зерттеулердегі пікірлердің әрқилы болуына байланысты Қазақ даласындағы жәдидшілдікті архив қорларындағы тың деректермен толықтыра отырып зерттеу тақырыптың өзектілігін анықтай түседі.

Жәдидшілдіктің ағартушылық және реформаторлық мазмұнына тоқталатын болсақ, реформалар білім беру мекемелері мен ағарту ісін ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананың қалыптасуы, саяси өмір және рухани мәдениет саласын да қамтыды.

Жалпы жәдидшілік мәселесін қамтыған көптеген еңбектер жазылған, бірақ та соның ішінде Қазақстандық жәдидшілік, оның жергілікті жердегі ерекшелігі деген мәселенің түйіні әлі күнге шейін шешілмеген. Бұлай айтуға не себеп, өйткені бұл тақырып бірнеше идеологияның астарында қалып қойған және көптеген тарихи деректердің өздері бір-біріне қайшы, яғни бір-бірін жоққа шығарады. Сонымен қатар, олардың мазмұнын талдауда қандай ұстаным ұстаймыз, ол қазіргі жаңа Қазақстандағы тәуелсіздік ұстанымы.

Зерттеу жұмысының нысаны. XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы Қазақ даласының мәдени-ағартушылық, қоғамдық-саяси дамуындағы маңызды рөл атқарған жаңа әдісті мектеп пен медреселер және осы оқу орындарының білім беру бағдарламалары.

Зерттеу жұмысының пәні. Соны тарихи тұрғыда Қазақстандағы жәдидизм идеясының қалыптасуы мен дамуын талдау болып табылады.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының негізгі **мақсаты** XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезінде Қазақ даласында жәдидшілдік идеясының өрістеуіне байланысты, қозғалыстың қазақ қоғамының әлеуметтік-мәдени, ағартушылық және рухани өміріне тигізген ықпалын анықтау болып табылады.

Алдыға қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін зерттеу жұмысында төмендегідей **міндеттер** жүзеге асырылды:

- XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы Қазақ даласының экономикалық, саяси, рухани, діни ахуалы қарастырылып, саралау;

- Жәдидтік қозғалыстың етек алуына дейінгі кезеңдегі қазақ халқы арасындағы жалпы ислам дінінің рөлі, таралу ауқымы, дәстүрлі мұсылмандық білім ошақтарының хал-жағдайы талдау;

- Жәдидтік қозғалысқа қатысты отандық, көрші мемлекеттердің және дүниежүзілік ғалымдардың жүргізген зерттеулерін қарастырып, жаңа тұжырымдар мен идеяларына талдау жасау;

- Патшалық ресейдің өзінің құрамына көптеген территориялар мен халықтарды қосып алуынан туындаған «мұсылмандық мәселені» шешуге қатысты ұстанған саясаты мен әдіс-тәсілдеріне анализ жасау;

- Отарлық саясаттың бір құрамдас бөлігіне айналған патшалық өкіметтің қазақ халқына қатысты жүргізген рухани қысымшылығын зерделеу;

- Қазақ жерінде XIX ғ. аяғынан бастап пайда бола бастаған жәдидтік жаңа әдісті мектептер мен медреселердің ашылуы, бағдарламасы, мақсаты, оқыту жүйесі, т.б. мәселелерге еркіндік позициясы тұрғысында зерттеу жүргізу;

- Көзі ашық, көкірегі ояу ұлтжанды прогресшіл азаматтардың қазақ халқын қараңғылықтан құтқарып, ояту мақсатында мәдени-ағартушылық бағытта жасаған еңбектерін талдау;

- Жәдидтік идеяның жалпы түркі-мұсылман халықтарын біріктірудегі, ислам дінінің, білім-ғылымның маңызын көтерудегі орны мен маңызын қарастыру;

Зерттеу жұмысының деректік негізі. Деректану ғылымының түрлік классификациясына сүйене отырып деректерді 5 топқа бөлуге болады.

Зерттеу жұмысының деректік негізі ретінде Қазақстан, Ресей, Өзбекстан мұрағаттарынан жиналған материалдар (нұсқаулықтар, жарлықтар, есептер мен жоспарлар, хаттар, бұйрықтар, статистикалық мәліметтер, газет-журналдар, және т.б.) алынды. Мұрағат қорларында ұзақ уақыт бойы ғылыми-зерттеу жұмыстары үздіксіз жүргізіліп, онда тақырып бойынша көптеген материалдар жинақталды.

Зерттеу жұмысының теориялық-методологиялық негіздері. Қазақ тарихы ғылымында жәдидшілікке қатысты соңғы жылдары қалыптасқан нақты ғылыми анықтама бар. Қазақстан тарихының Энциклопедиясында төмендегідей анықтама берілген: «Жәдидшілдік – 19 ғ. соңы мен 20 ғ. бас кезінде Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында орын алған мәдени-ағартушылық және қоғамдық-саяси қозғалыс. Гаспринскийдің мұсылмандық оқу орындарды жаңа оқу әдісіне көшіру жөніндегі ұстанымы негізінде екпін алып, түрік бірлігі идеясымен ұштасты».

Алға қойған міндеттерді шешуде проблемалық, өркениеттілік және ағартушылық қағидаттары қолданылды. Өркениеттілік бағыт зерттеу жұмысының негізгі тірегі ретінде басшылыққа алынып, жәдидшілдік қозғалысының қалыптасуын, дамуын, жоғарғы шегіне жетуі мен бәсеңдеуін көрші халықтармен өзара байланыста қарастырамыз. А.Д. Тойнби ұсынған өркениеттілік тұрғысында басты рөл рухани-адамгершілік және интеллектуалдық факторға беріліп, оны сипаттауда діл, дін және мәдениет негізгі орын алады. Ғалымның пікірінше, кез-келген өркениет өзінің пайда болу, гүлдену, құлдырау шағын бастан өткереді, соның негізінде қоғамдық дамудың қайталанбалы эмпирикалық заңдылығы теориясын ұсынған және оның қозғаушы күші элита болып табылатынын атап көрсеткен. Тойнбидің «сұраныс-жауап» теориясына сүйенсек, жәдидтік қозғалыс сол заманның сұраныстарына ұтымды жауап бере алды. Халық түбінде терең ислам дініне арқа сүйеді, оның ішкі рухани өзегін ұлтты сақтап қалуға пайдаланды. Лев Гумилевтің пайымдауынша халық басына түскен ауыр жағдайда елді тығырықтан құтқаратын, бойына пассионарлық күшті жиған тұлғалар тарих сахнасына шығады десек, сол заманда осы пассионар тұлғалар жәдидтік идеямен сусындап, прогрессивті рухта білім алған зиялылар өз ұлтының болашағы жолында күреске шыққан болатын. Өркениеттілік тұрғысының ерекшелігі қоғам тарихын зерттеуде аймақтар мен елдердің өзіндік даралығы ескерілетіндігінде болып табылады. Сондай-ақ, қазақ даласындағы жәдидшілікті Ресей империясындағы көрші түркі халықтармен байланыста қарастырып, себеп-салдарлық байланысын, алғышартын зерттеу үшін, М. Вебер ұсынғандай белгілі-бір құбылыстардың өзара байланысын, олардың пайда болуы мен маңызын ғылыми негізделген объективтілік тұрғысынан қарастырамыз.

Тарихилық қағидасын басшылыққа ала отырып, ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың бас кезінде орын алған саяси оқиғалар мен құбылыстардың бірінен соң бірі тізбектеліп жатқанының себеп-салдарлық байланысы негізінде, зерттеу нысанына алынған кезеңдегі мемлекеттік, қоғамдық-саяси даму үдерісін қарастыра отырып, жәдидшілдік құбылысының өрістеу себебіне сараптама жасалынды.

Қазақ даласындағы жәдидшілдіктің нақты көрінісін, оның ықпалы мен дамуын зерттеуде И.Д. Ковальченконың нақтылы-проблемалық әдісін басшылыққа аламыз. Өйткені нақтылы-проблемалық әдіс қарастырылып отырған мәселенің мәнін сипаттайтын теориядан басқа арнайы және жалпы ғылыми әдістерге негізделеді.

Зерттеудің мақсатына жету үшін гуманитарлық ғылымда кең таралған жалпы ғылыми әдістер: эмпирикалық, бақылау, тарихи-салыстырмалық, талдау, жинақтау, индуктивті, дедуктивті, нарративтік, кезеңдеу, аналогиялық, жүйелеу, абстракциялық, нақтылы-проблемалық, объективтілікті қолданамыз.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Азаттық сана тұрғысында жәдидтік қозғалыстың мәдени-ағартушылық сипаты, діни ренессанс үдерісі, ұлттық рухани жаңғыру сипаты қайта қаралып, қазақ тарихындағы орны айқындалды.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері. Зерттеу жұмысының хронологиялық шегі жәдидшілдіктің тарих сахнасына ХІХ ғасырдың екінші жартысында көтерілгеннен басталып, 1917 жылы патша үкіметінің құлауы мен большевиктердің билікке келуіне дейінгі кезеңді қамтиды.

Жұмыстың ғылыми және қолданбалық маңызы. Диссертацияда ұсынылған теориялық тұжырымдар жәдидшілдікті болашақта әлеуметтік-мәдени және ағартушылық қозғалысы ретінде қарастыратын зерттеулерде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың басындағы жәдидшілдіктің қадымшылдықпен, панисламизммен, пантүрікшілдікпен және діни реформаторлық, қоғамдық-саяси, либералдық қозғалыстармен өзара қатынасын барынша зерттеуге мүмкіндік береді.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар. Зерттеу жұмысының нәтижелері бойынша төмендегідей ғылыми тұжырымдар қорғауға ұсынылады:

1. Патшалық биліктің қоластындағы түркі халықтарға жүргізіп отырған отарлық саясаты мен әлемдегі мұсылмандардың рухани ахуалы жәдидтік қозғалыстың дүниеге келуіне алғышарт жасады.

2. Жәдидтік қозғалысты шартты түрде тек ағартушылық, не діни, не саяси, не мәдени деп бөліп қарастыруға болмайды. Себебі, жәдидтер стагнацияға ұшырап жатқан қоғам өмірінің барлық мәселелерін көтеріп, оны шешудің бірден-бір жолы ретінде білім мен ғылымды дамыту керектігін алға тартты. Осы бағытта Ресей империясының түркі-мұсылман халықтары мен қазақ зиялылары күш біріктірді.

3. ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ ғасырдың басында әлемде болып жатқан ғылыми-техникалық прогрестен шет қалған түркі-мұсылман халқын оятып, жаңаруға бастайтын интеллектуалды элита қажет болды. Қалыптасқан тарихи, саяси-әлеуметтік және мәдени жағдайларға байланысты қазақ даласындағы мұсылмандық білім беру жүйесін реформалаудың қажеттілігі туындады.

4. Жаңа әдісті мектеп-медреселердің қалыптасуы қазақ халқының діни көзқарасының ерекшеліктері мен ұлттық танымының оянуына және заман талабына сай зайырлы білім алу қажеттілігіне байланысты болды.

5. Реформа бастапқыда сауат ашуды қамтамасыз ететін және ұйымдастыратын бастауыш білім беретін мектептерде жүргізілді. Жәдидтік жаңа үлгідегі мұсылмандық оқу орындарының қазақ даласында таралмай тұрып та діни сауат ашатын білім ошақтары болған. Олардан барлық дерлік қазақ жастары алғашқы сауатын ашқан. Бұл мектеп-медреселердің қоғам

өмірінде алған орнын ешкім жоққа шығармайды. Алайда, ХІХ ғ. соңында пайда болған инновациялық оқыту методикасы аз уақыт ішінде өзінің тиімділігін көрсетіп, халықтың ықыласына бөленді. Осындай білім ордалары болашақ ұлт зиялыларын қалыптастырды.

6. Қазақстан территориясында жәдидтік идеяның кең таралуында мерзімді басылымдардың орны ерекше болды. Газет беттерінде дыбыстық оқытудың артықшылықтары насихатталды, әлемдегі болып жатқан ғылыми-техникалық жаңарулардан хабар берді, халықтың ұлт ретінде жоғалып кетпеуі үшін ескіліктен арылуға шақырды. Жалпы айтқанда, жәдидтер үгіт-насихат технологиясын кеңінен пайдаланып, оқыту мәселесімен қатар баспахана ашу, кітапхана, оқулық жазу, шетелмен тәжірибе алмасу, т.б. мәселелерді күн тәртібіне қойды.

7. Жәдидтік қозғалыс отарлық саясатқа қарсы бас көтерген ата-бабалардың ізін жалғастырушы феномен. Ерекшелігі, қолға қару алып емес, қалам алып интеллектуалды күреске шықты. Бабалар аңсаған тәуелсіздік, еркіндік идеяларының заңды жалғасы. Аз уақыттың ішінде халықтың көзін ашып, рухани құндылығын толықтырып, батыс әлемінің жетістіктерін ұлттық ерекшелікпен әдемі үйлестіре алды.

8. Жәдидтік идея кейіннен ұлттық идеологияға айналып, Алаш зиялыларының ұстанымдарымен бірікті. Қазақ жеріндегі жәдидтердің мәдени-ағартушылық қызметі күллі түркі-мұсылман халықтарының арасындағы үзіліп қалған тарихи көпірді қалпына келтіріп, өзара достастық қатынас орнатып, әлемдік өркениетпен сабақтастырып кеткен құбылыс болып табылады.

Зерттеу жұмысының апробациядан өтуі мен жарияланымдар. Зерттеу жұмысының ғылыми мәселелері, мазмұны мен нәтижелері республикалық және шетелдік ғылыми басылымдарда жарияланды. Диссертациялық зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері 13 мақала негізінде жарық көрді. Соның ішінде 6 мақала ҚР ҒЖБМ ҒЖБССҚК тізіміне енетін журналдарында, 5 отандық және шетелдік халықаралық ғылыми конференциялар жинақтарында және 2 мақала Scopus базасында тіркелген журналда жарияланды. Диссертация әл-Фараби таындағы ҚазҰУ-нің Тарих факультетінің Қазақстан тарихы кафедрасында талқылаудан өтіп, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы: Диссертациялық зерттеу жұмысының құрылымы белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, үш бөлімнен және әр бөлім екі тараушадан тұрады. Сонымен қатар, қорытынды бөлім, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшадан тұрады. Диссертацияның жалпы көлемі – 161 б.